

АЛИШЕР НАВОИЙ АСАРЛАРИДАГИ ФИТОНИМЛАРНИНГ ГЕНЕОЛОГИК ТАДҚИҚИ

<https://doi.org/>

Усманова Махфуза

ЖиззахДПУ, в.б.доцент

Аннотация.

Ушбу мақолада Навоий асарларининг луғат бойлиги деб аталувчи лексик тизимнинг моҳияти, сўзларнинг қўлланиш доираси, ҳажми ва чегарасини белгилаш ўзбек тилишунослик фани учун долзарб аҳамиятга эга эканлиги, Алишер Навоий асарлари тилидаги ўсимлик номлари тўпланиб, улар генеологик, лексик - семантик ва семантик-услубий йўналишларда тадқиқ этилди, таркибида ўсимлик ва дарахт номлари бўлган қўшма сўзлар, сўз бирикмаларининг ҳам семантик-услубий жиҳатлари, бадииятдаги ўрни таҳлил қилинди.

Калит сўзлар.

луғат, фитонимлар, қиёсий таҳлил, семантик-услубий йўналиш, генеологик, лексик-семантик тадқиқ.

Ўзбек тилининг қардош туркий тиллар орасида энг бой ва серкатлам бўлишида, ривожланган жаҳон тиллари қаторидан муносиб жой эгаллашида, ўзбек адабий тилининг тараққиётида улуғ шоир ва мутафаккир Алишер Навоийнинг ўрни беқиёс. Алишер Навоий асарлари тафаккур гулшани бўлиш билан бирга, ғоят бой сўз хазинаси ҳамдир. Шоир асарларида ўзбек халқи турмуш тарзи ва дунёқарашининг барча соҳаларига оид сўз ва иборалар мавжуд. "...ўзбек тилининг ўзига хос хусусиятлари, шевалари, тарихий тараққиёти, унинг истиқболи билан боғлиқ илмий тадқиқотлар самарасини ошириш, кадрлар таёрлаш сифатини тубдан яхшилашга эришмоғимиз зарур."¹³¹ Бу борадаги илмий изланишлар кўламини янада кенгайтиришга асос бўлмоқда.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2016 йил 13 майдаги ПФ-4797-сонли "Алишер Навоий номидаги Тошкент давлат ўзбек тили ва адабиёти университетини ташкил этиш тўғрисида"ги, 2017 йил 28 июлдаги ПҚ-3160 сон "Маънавий-маърифий ишлар самарадорлигини ошириш ва соҳани ривожлантиришнинг янги босқичга кўтариш тўғрисида"ги Қарори,

¹³¹ Мирзиёев Ш.М. Ўзбек тилига давлат тили мақоми берилганинг ўттиз йиллигига бағишланган тантанали маросимдаги нутқ // Халқ сўзи. 2019 йил 22 октябрь.

2017 йил 22 декабрдаги Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисиغا Мурожаатномаси, 2020йил 21 октябрдаги ПФ - 5850-сонли “Ўзбек тилининг давлат тили сифатидаги нуфузи ва мавқеини тубдан ошириш чоратадбирлари тўғрисида”ги фармонлари ҳамда бошқа меъёрий-ҳуқуқий ҳужжатларда белгиланган вазифаларни амалга оширишга ушбу илмий мақоламиз натижалари муайян даражада хизмат қилади.

Фитонимларни тадқиқ қилишда, тавсифий усул билан бир қаторда, номларни таҳлил қилишнинг тарихий-қиёсий ва тарихий-этимологик усуллардан ҳам фойдаланилди. Керакли ўринларда Навоий асарлари тилидаги фитонимлар ҳозирги ўзбек тилидаги шу соҳа лексикаси билан қиёсланди, бу йўл билан улар ўртасидаги ўхшаш ва фарқли жиҳатлар очиқ берилди.

Қуйидаги илмий натижаларга эришилди:

- шоир кўллаган фитонимларнинг кўпчилиги ўз маъносидан ташқари, умумистеъмол (кўчма) маъноларга ҳам эгаллиги, гул лексемаси (50 дан ортиқ маънода) ва **сарв** лексемаси (20 дан ортиқ маънода) кўпмаънолилиги билан бошқа номлардан ажралиб туриши, ўсимлик номларининг семалари асосида турли кўчма маънолар ҳосил қилиш бадийий услуб хусусан, ўхшатиш ва сифатлаш санъатлари учун хизмат қилиши кўрсатилди;

- Навоий асарлари тилидаги фитонимларнинг статистик-морфологик таҳлили уларнинг, асосан, туб сўзлар эканини кўрсатди, лекин ўсимлик номларидан кўплаб содда ясама ва кўшма сўзлар ҳосил қилинганки, улар (гул лексемасидан 60 дан ортиқ сўз ясалган) айни ўсимлик номини эмас, балки уларнинг семаларига алоқадор бўлган бошқа (кўчма) маъноларни англантишга хизмат қилган. Сўз ясалиши, асосан, от, сифат ва равиш туркумлари доирасида бўлганлиги кўрсатилди.

- ўсимлик номлари лексемаларида «ўсимлик», унинг «ҳосили» ва «маҳсулоти» (танаси) семалари биргаликда мавжуд эканлиги ва улардан бири иккинчисидан кўчма маъно йўли билан ҳосил қилинмаслиги кўрсатилди;

- кўчма маъноларнинг фитонимлар лексемасининг семантик структураси заминида ҳосил қилиниши ва қўлланиши Навоий бадийий матнлари асосида шарҳланди. Фитонимлардан бадийий тилда фойдаланиш маҳорати улуғ шоир тафаккур қудратининг, сўз санъатидаги маҳоратининг, бадийий услуби жилокорлиги ва жозибадорлигининг белгиларидан бири эканлиги мисоллар воситасида тавсифланди.

Илмий изланишларимиз натижасида қуйидаги хулосаларга келинди:

1. Навоий асарлари ўз мазмун-мундарижасига кўра жуда бой бўлиб, унда туркий-ўзбек халқи турмуш тарзининг, руҳий ва маънавий оламининг турли соҳаларига оид сўзлар мавжуд: диний-тасаввуфий, афсонавий, ҳарбий терминлар, киши исмлари, таҳаллуслари, инсон тана аъзолари номларн, ижтимоий-сиёсий ва ҳуқуққа оид терминлар, уй-рўзгор, кийим-кечак, касб-ҳунар, таълим-тарбия, озиқ-овқат, об-ҳавога оид лексема, жугрофий, астрономик тушунчалар ва осмон жисмлари терминлари, ёввойи ва уй ҳайвонлари, паррандалар, қуш номлари, майда жониворлар, ўсимлик, дарахтлар, қон билан боғлиқ тушунчаларни ифодаловчи сўзлар, спорт уйинлари, мусикий тилшунослик, адабиётшунослик терминлари Навоий асарларининг сўз хазинасини ташкил қилади.

2. Фитонимларда халқ яшаб келган тарихий-географик ҳудудга ва иқлимга мос келувчи наботот олами намоён бўлади. Алишер Навоий асарлари тилидаги ўсимлик оламига оид номлар ва улардан ясалган сўзлар эски ўзбек адабий тилининг шу соҳадаги лексик бойлигини ва уларнинг бадиий санъатдаги ўрнини ифодалаб туради.

3. Тилдаги бошқа сўзлардан фарқли ўлароқ, ўсимлик номида шу ўсимликни тўла қамраб олган тушунча ҳам, унинг «меваси» тушунчаси ҳам, «гули» ва «илдизи» тушунчаси ҳам ифодаланади. Муайян ўсимлик номининг қайси маънода эканлиги матн мазмунидан (контекстдан) англашилади.

4. Ўсимликлар оламига мансуб бўлган жами 305 та сўзга нисбатан булар фоиз ҳисобида: умумтуркий ва ўзбекча сўзлар 11,1%ни, арабча сўзлар 17,4%ни, форс-тожикча сўзлар 66,9%ни ва аралаш таркибли сўзлар 4,6%ни ташкил этади.

5. Алишер Навоий асарлари тилидаги ўсимликлар оламига мансуб сўзларни ҳозирги ўзбек тилида сақланганлик-сақланмаганлигига кўра тўрт турга бўлиш мумкин: а) айнаи ўша шакл ва маънода етиб келган сўзлар;

б) фонетик шакли бироз ўзгарган сўзлар; в) маъносида ўзгариш юз берган сўзлар; г) шоир тилида мавжуд бўлиб, ҳозирги тилда мавжуд бўлмаган сўзлар.

АДАБИЁТЛАР:

1. Мирзиёев Ш.М. Ўзбек тилига давлат тили мақоми берилганинг ўттиз йиллигига бағишланган тантанали маросимдаги нутқ // Халқ сўзи. 2019 йил 22 октябрь.
2. М.Усманова Использование в произведениях А.Навои сложных существительных с морфемой «Гул» Халқ таълими. Илмий -методик журнал 2011/4. 88- 89 бет
3. М.Усманова Alisher Navoiy asarlarida o'simlik nomlari Filologiya masalalari №1 M.Fuzuliy nomidagi Azarbayjon milliy ilmlar akademiyasi. Baku.: "Ilm va tahsil" nashriyoti 2012 yil 110-115 бет
4. М. Усманова Alisher Navoiy asarlarida o'simlik nomlarining umumiy tavsifi. DİL VE EDEBİYAT ARAŞTIRMALARI(8) 2013 yil Turkiya
5. М.Усманова Application of phytonyms in the works of alisher Navoi . European Journal of Research and Reflection in Educational Sciences. Volume 7 Number 12, 2019. ISSN 2056-5852. 49-52 бет
6. М.Усманова Genetic classification of phytonyms in navoi works. EPRA International Journal of Multidisciplinary Research. Monthly Peer Reviewed & Indexed International Online Journal Volume: 6 Issue: 11 November 2020. India 532-535 б